

УДК 343.711

Віталій Топольник,здобувач кафедри юридичної психології
Національної академії внутрішніх справ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ КРАДІЯ

Розкрито природу психологічних особливостей особистості крадія, продиктованих особливостями крадіжки як корисливого злочину. Проаналізовано механізм формування особливостей соціальної характеристики особистості крадія. Визначені основні детермінанти психологічного стану особистості крадія. Досліджено психологічні дефекти, що відрізняють крадія з-поміж інших злочинців.

Ключові слова: крадіжка, особа крадія, соціально-психологічна характеристика, психоемоційний стан, психологічні дефекти.

Актуальність теми. Сучасний стан криміногенної ситуації в країні багато в чому зумовлюється змінами соціально-економічного характеру умов буття громадян. Однозначне та швидке вирішення проблеми зростання кількості злочинів, у тому числі корисливих злочинів, неможливе. Але існують можливості для їх попередження, для знання соціальної напруги та завчасного індикативного виявлення найбільш імовірних проявів девіантної поведінки особи. Із цим завданням якнайкраще справляється юридична психологія, яка, крім цього, дає можливість поглибити розуміння психоемоційних особливостей та психологічної характеристики особи злочинця в цілому. Знання закономірностей психологічних процесів та перетворень особи злочинця, можливостей на емоційному, психологічному рівні впливати на процеси слідства та інших осіб – учасників процесу – все це суттєво підвищує ефективність слідчих дій, зменшуючи можливості для злочинця уникнути покарання.

У свою чергу, актуалізація досліджень у сфері соціально-психологічної характеристики особистості саме крадія пояснюється знову ж таки збільшенням кількості корисливих злочинів, а отже, необхідністю розпізнавати завчасно модуси поведінки потенційних злочинців та вживати заходи кримінологічного характеру з метою як попередження злочинів, так і оперативного їх розкриття.

Загалом соціально-психологічна характеристика злочинця завжди була актуальна як предмет дослідження, про що свідчить велика кількість як фундаментальних робіт, так і досліджень окремих елементів цього складника особистості злочинця. Однак особливості психологічних детермінант саме крадія (зłodія) не набули достатнього поширення як спеціальний предмет дослідження. Але окремі роботи, зокрема, таких авторів,

як А. В. Брижак, Б. М. Головкін, Є. І. Періна, О. В. Попович та ін., свідчать про посилення наукового інтересу до цієї проблеми.

Мета статті. Метою даної статті є дослідження соціально-психологічної характеристики особистості крадія (зłodія).

Виклад матеріалу. Особливість соціально-психологічної характеристики особистості злочинця порівняно з особою, яка є законослухняною, виражається через низку загальних детермінант, що характеризують самі модуси протиправної злочинної поведінки. Такі особливості породжуються насамперед загальною кримінологічною специфікою психоемоційного стану злочинців, що відрізняються між собою за соціальним становищем, віком, статтю тощо. Але, окрім цього, важливо розуміти, що сам психологічний портрет злочинця не є аутентичним стосовно осіб, що скоїли різні злочини. Безумовно, протиправність є домінуючою ознакою та рисою психологічного стану, але існують і більш специфічні характерні риси, які стосуються не лише суто психофізіології людини та особистості, але формуються чи впливають на формування особи конкретного злочинця. Йдеться про те, що особи, які скоюють різні за своїм складом злочини, відрізняються за своїм психологічним станом та мають різний соціальний статус.

Не слід брати до уваги так звану «зłodійську романтику», хоча і вона має свій вплив на формування особи крадія, оскільки для багатьох саме такий спосіб життя, його авантюризм є стимулом для скоєння відповідних злочинів. Однак, перш за все, йдеться про інше – про специфічність крадіжки як складу злочину, передбаченого КК України, що насамперед впливає на соціально-психологічну характеристику особистості крадія. Отже, такими особливостями є:

– порівняна легкість у заволодінні чужим майном шляхом таємного привласнення чи інших дій, що мають неявний, прихований характер;

– можливість отримання істотної вигоди без значних ресурсних та часових витрат;

– не обов'язковість залучення сторонніх осіб до скоєння злочину;

– можливість скоєння злочину без надмірної спеціальної підготовки;

– відсутність або мінімальний контакт з особою, якій належить річ, якою протиправно заволодіває крадій;

– надзвичайно низька вірогідність необхідності нанесення жертві тілесних або інших ушкоджень.

Такі особливості впливають із самих характерних рис та ознак крадіжки як виду злочину. Отже, все це впливає на процес психологічної підготовки, «визрівання» злочинного наміру в особи щодо скоєння крадіжки. Це, у свою чергу, дає змогу зробити певні висновки стосовно особливостей характеру злочинця. Разом із тим слід зауважити, що крадіжка – це корисливий злочин, а отже, важливим елементом психологічного портрета крадія (злодія) є бажання отримання користі за чужий рахунок, тобто не витрачаючи час на законну діяльність. Таке внутрішнє протиріччя є важливою ознакою будь-якого злочинця, оскільки розкриває відсутність або мінімальність зв'язку реального соціально-економічного стану особи з його психологічними мотивами.

Насправді, крадіжка як злочин, незважаючи на статичність свого складу, може мати абсолютно різні наслідки, а методи та способи скоєння суттєво відрізняються, що також зумовлюватиме певні особливості психологічної та соціальної характеристики особи такого злочинця.

Важливим у межах цього дослідження є чітке розуміння, що внаслідок крадіжки особа намагається покращити власний матеріальний стан або навіть соціальне становище, підвищивши свій соціальний статус навіть тимчасово. Ця особливість психоемоційного стану людини, яка має наміри вчинити дії, спрямовані на протиправне заволодіння чужим майном, є важливим індикатором можливої (і на цьому треба зробити акцент) девіантної поведінки. Честолюбство та прагнення до соціального розвитку, матеріального статку та стабільності в суспільній ієрархії є нормальними прагненнями будь-якої особи. Але відсутність працелюбства та внутрішніх переконань і мотиваторів, низька правова культура, низький рівень освіти чи неналежність виховання – все це створює передумови для переходу в психологічному

стані особи від правової до не правової (злочинної) моделі поведінки.

Іншими словами, мотиви скоєння корисливих злочинів цілком збігаються з мотивами, притаманними законослухняним громадянам у їх бажанні посісти той чи інший щабель у суспільстві. Тому говорити про конкретні детермінанти або яскраві індикатори психоемоційного стану чи психологічного портрета особи крадія до скоєння ним злочину (за умови відсутності рецидиву) досить складно.

Девіантність повинна усуватися кримінологічними засобами та способами виховання належного рівня правової культури в особи. Але індикативно визначити цільову аудиторію осіб, стосовно яких можна зробити висновок про їхні майбутні дії, вчинені з ознаками злочину, що підпадає під кваліфікацію «крадіжка», неможливо. У цьому аспекті важлива необхідність визначення загальних соціально-психологічних характеристик особистості злочинця із подальшою детермінацією специфічних рис, притаманних суто крадію.

Як зазначають Б. М. Головкін та Я. Т. Наваліяна, «принципово відрізняє злочинців від не злочинців не якась одна психологічна властивість, злочинці і законослухняні громадяни мають приблизно схожий набір індивідуальних соціально-психологічних ознак, уроджених і набутих в ході соціальної практики. Водночас виявлена під час багатьох досліджень статистично достовірна різниця у структурі особистих рис корисливих ненасильницьких і корисливих насильницьких типів злочинців дає підстави припускати наявність аналогічних відмінних ознак між злочинцями і не злочинцями. Скоріш за все, останні полягають у переважанні за питомою вагою індивідуально-психологічних ознак криміногенного характеру над соціально-позитивними ознаками та утворенні із них якісно неповторної конфігурації міжелементних зв'язків в єдиній системі, якою є особистість злочинця» [3, с. 228]. Тобто вчені визначають як домінуючу рису, що диференціює особи злочинців, саме корисливість мотивів вчинення дії. Причому така корисливість не є сама по собі домінуючою в поведінці особи. Користь виступає як імператив бажаної досягнутої мети, але не можна говорити, що саме наявність корисливих мотивів відрізняє особу злочинця від особи не злочинця.

До того ж, як вказує Б. М. Головкін в іншому власному дослідженні, «імператив психологічної поведінки особи не залежить від протиправності чи законності дій. Імператив поведінки має більш складну психоемоційну природу обумовлено рівнем культури та ха-

ракетристиком свідомості особи» [2]. Тобто, говорячи про крадіжки, ми повинні розуміти, що це є корисливий ненасильницький злочин, характер якого зумовлює соціально-психологічну особливість особистості злочинця, але разом із тим він не є визначальним. Тобто злочинна поведінка формується поза межами сприйняття особою тієї користі, яку вона може отримати від його вчинення.

У цьому контексті слушною і цікавою є думка А. В. Брижака, який акцентує увагу саме на особливостях крадіїв (зłodіїв). Зокрема, вчений вказує на те, що «характеристика культурно-психологічних факторів крадіжок дає змогу прийти до висновку, що поведінка людини породжується мотивами, які є внутрішньою рушійною силою, що спонукає людину до дії. Особистісний сенс як мотив крадіжки полягає у задоволенні культурно-психологічних потреб окремої людини. Висновок про внутрішню закономірність вчинення злочину конкретною особою можливий лише на основі його глибокого і всебічного психологічного вивчення, знання всього життєвого шляху, особливо сімейного виховання на ранніх етапах формування особистості. У ході вивчення особистості злочинця повинні виявлятися криміногенні, в тому числі латентні риси, які насправді призвели до злочину, а не ті, які лежать на поверхні, створюючи оманливу видимість» [1, с. 37]. Якщо ж аналізовану проблему розкрити через призму кримінологічної характеристики особи крадія, то можна зробити висновок, що А. В. Брижак абсолютно правильно визначає природу характерних рис та специфічних особливостей характеру, які впливають на самі мотиви та психологічний стан потенційного злочинця.

Глибинність соціального портрета особи, фактор та чинники, що формують чи впливають на її характер, – все це створює передумови для створення середовища, чи краще – психоемоційного стану особи, готової до вчинення злочину.

Тому, характеризуючи психологічний стан особи злочинця, необхідно виходити, перш за все, з чинників формування його характеру та чинників появи тих мотивів, які призвели до вчинення злочину, тобто виходити аж до тієї корисності, яку можуть принести результати вчинення протиправної поведінки в уявленні особи певного рівня культури, освіти, соціального становища.

При цьому доцільно зауважити, що «вхідним положенням для вивчення системи ціннісних орієнтацій злочинців є розподіл цінностей на два класи: термінальні цінності-цілі та інструментальні цінності-засоби. Перші – це ті універсалії, що проголошують-

ся конкретно-історичною формацією пріоритетними і загальнозначущими, цілі, до яких в ідеалі мають спрямовуватися прагнення й устремління всіх і кожного, оскільки вони санкціонуються культурою і суспільною мораллю та репрезентуються суспільною свідомістю як соціальна норма. Другі включають пріоритетні шляхи та засоби досягнення мети, є прийнятним еталоном поведінки. Іншими словами, цінностям-цілям завжди кореспондують цінності-засоби діапазон яких обмежений рамками правового поля» [1, с. 38].

Окрім зазначеного, важливо враховувати також генетичний та ментальний фактори. Річ у тому, що генетичний фактор має надзвичайно потужний вплив на процес формування свідомості особи, моделі її поведінки, характеру, стилю життя тощо. Загалом генетичний складник особистості – це одночасно і рушійний фактор життя людини, і потенційно руйнівний елемент, оскільки проявлення генетичного фактору відбувається настільки по-різному, що правильно ідентифікувати його і відрізнити від набутих соціо-психологічних особливостей особистості досить важко. Що ж до ментального фактору, то з точки зору особи злочинця (крадія) така ментальна ознака, як неналежна повага до чужої праці та відсутність традицій поваги демократичних цінностей, суттєво спрощує сприйняття особою самого факту крадіжки.

Національна ментальність має специфічні ознаки, деякі з яких мають надзвичайно позитивний вплив на процеси розвитку правової культури, підвищення рівня правової освіти і такої поведінки особи, яка дійсно стає перешкодою на шляху проникнення спокусе легкої наживи в психологічне та емоційне сприйняття особою правової реальності. Натомість зневажливість до чужого, традиція колективної власності – все це накладає важкий негативний відбиток на формування особи злочинця, особливо щодо корисних ненасильницьких злочинів. Тобто культурне середовище та ментальні традиції у поєднанні із характерними рисами крадіжки як виду злочину – все це створює передумови для більш чіткої детермінації психологічних особливостей саме крадія. Такими факторами є:

- мотивація безпідставного збагачення (корисливо-паразитична діяльність);
- усталення психології консюмеризму;
- культурна маргіналізація та деградація особистості через падіння рівня соціальної культури;
- слабкість особистості щодо сприйняття негативних проявів оточення та навколишнього світу;
- легкість та швидкість набуття корисливих мотивів із розривом причинно-наслід-

кового зв'язку із вчиненням дій або працею особи;

- поширеність правового нігілізму та панування вседозволеності в суспільстві;
- пропаганда не правових цінностей, низький рівень розвитку інститутів громадянського суспільства;
- наближеність до можливостей та джерел незаконного разового збагачення (наявність можливостей використовувати власне соціально-трудове становище в позаправовій площині);
- низький рівень суспільної моралі та низький рівень моральної культури в особи;
- поширення детермінант суспільної та особистої психології безкарності, недостатня ефективність державної політики у сфері правової освіти.

Разом із тим слід зауважити, що наведена система детермінант соціально-психологічної характеристики особистості крадія є типовою для всіх осіб, що вчиняють такий вид корисливого ненасильницького злочину, але саме по собі середовище крадіїв не є однотипним та цілісним з точки зору характеристик самих осіб. Окрім психологічного портрета та соціальних особливостей, крадії відрізняються, на думку О. В. Поповича, ще за ступенем «кримінальної зараженості особи». Тобто, на думку дослідника, за таким критерієм доцільно виділяти:

- «глобальний злочинний тип (тип з повною злочинною зараженістю). Цей тип асоціальний. Він негативно ставиться до праці та людей. Представники цього типу не мислять життя поза злочинами, які їм обіцяють основні радощі. Усі їхні мотиви, відчуття пов'язані із задумом здійснення злочинів, їхня воля тверда і непохитна в кримінальних діяннях;
- парціальний тип, тобто з частковою кримінальною зараженістю. Особистість цих людей ніби роздвоєна, в ній уживаються риси нормального соціального типу і риси злочинця;
- передкримінальний тип; означає, що ці люди володіють такими морально-психологічними властивостями, які в певній ситуації, якщо вони опиняться в ній, неминуче скоюють злочини» [5, с. 314].

Важливість такої диференціації типів особистостей полягає в тому, що, ідентифікуючи їх, можна, по-перше, уникнути зростання кількості злочинів шляхом профілактичних засобів, орієнтованих в основному на третій тип осіб. По-друге, таке розуміння диференціації рис особи дасть змогу застосовувати до різних злочинців за вчинення різних за способом та мотивами, а також за предметом крадіжок відповідні способи покарання, що

також будуть відрізнятися між собою за ступенем суворості та ступенем психологічного впливу.

Але треба враховувати і складність у практичному застосуванні такої ідентифікації осіб, їх детермінації та здійснення заходів правового впливу. Річ у тому, що середовище крадіїв саме по собі соціалізовано та стратифіковано залежно від пануючих традицій у такій групі злочинців.

З цього приводу слушним є зауваження О. В. Поповича, який вказує, що «саме зі крадіями (зłodіями) пов'язане виникнення злочинних традицій, зłodійських «законів» і правил поведінки у кримінальному світі. Розрізняють зłodіїв: «домушників», «форточників», «кишенькових» тощо, що суттєво впливає на їх рівень та становище в зłodійському суспільстві. У зłodіїв порушується система етичної орієнтації, з'являються негативні якості особистості: жадібність, прагнення до наживи, нечесність тощо» [5, с. 315]. Отже, цілком виправданим висновком буде теза про те, що психологічні особливості особи крадія формуються не лише під впливом зовнішніх загальних чинників, про які йшлося вище, та не лише з огляду на особливість самої крадіжки як корисливого ненасильницького злочину. Важливим чинником є вплив самого середовища крадіїв, самої спільноти, яка сформулювала та виробила власні принципи поведінки і власний «моральний кодекс».

Усе це свідчить про формування стійких глибинних дефектів психології особи, які вирізняють саме крадіїв найбільш яскраво з-поміж інших категорій злочинців:

- дефекти психічного стану. Це ті дефекти, які отримує особа, яка вже скоїла злочин і потрапила «заочно» до середовища, до суспільства крадіїв;
- дефекти індивідуальної свідомості, що розкриваються через низьку правову культуру, низьку правову поінформованість та особливості сприйняття реальності під час перебування в середовищі крадіїв;
- порушення особистісних установок та детермінант у модусах поведінки особи, яка скоює крадіжку;
- патологічні відхилення в сприйнятті людиною призначення та необхідності тих чи інших речей, що стають предметами крадіжки.

Наведені дефекти відрізняються між собою походженням. Так, перші два набуваються в злочинному середовищі, останні два – в нормальній обстановці, що є традиційною для особи, яка в подальшому стає крадієм. Річ у тому, що чинники та фактори навколишнього середовища, поєднуючись із такими дефектами, і формують фактично

соціально-психологічну характеристику особистості крадія.

Як зазначає Є. І. Періна, традиційно «особи які вчинили крадіжки відносяться до числа непрацюючих, які не мають постійного джерела доходу, найчастіше ці особи заробляють крадіжками – таємним розкраданням чужого майна, а крадене збувають, продають, звідси утворюється тимчасовий дохід. Небажання працювати, нестача коштів, ведення дозвольного способу життя, є мотивами вчинення злочинів. При чому для осіб, які вчинили крадіжки, характерний рецидив. Тобто такі мотиви є не просто набутими а усталеними» [4, с. 673]. Розвиваючи цю тезу, можна прийти до розуміння того, що насправді злочини, скоєні особою із психологічними деформаціями, перетворюються на спосіб життя, оскільки внутрішній мотив походить від тривалого впливу зовнішніх чинників та неспроможності особи протистояти їм. Це змінює не лише спосіб мислення, але й внутрішні переконання, систему цінностей та зовнішній прояв психологічних особливостей особи.

Висновки.

Підсумовуючи особливості соціально-психологічної характеристики особистості крадія, зауважимо, що найбільш поширеними психоемоційними детермінантами таких осіб є примітивно споживча орієнтація та перебільшене уявлення ролі матеріальних благ, а також негативне ставлення до приватної власності. Це набуті детермінанти та характеристики психоемоційного стану формують психологічний портрет особи злочинця.

Крім того, слід зауважити, що сам психологічний портрет особи крадія формується в певному алгоритмі:

– по-перше, відбувається вплив факторів зовнішнього середовища, що сприяє створен-

ню хибного уявлення стосовно матеріальної природи світу та місця в ньому матеріальних благ;

– по-друге, відбувається поєднання зовнішніх загальносупільних збудників, негативних чинників та факторів впливу із внутрішніми психологічними дефектами;

– по-третє, на психологічний стан особи справляє вплив середовище крадіїв як особливої соціальної групи з власними традиціями та власним стилем існування.

Таким чином, соціально-психологічна характеристики особистості крадія надзвичайно складна, оскільки психологічний стан обтяжується багатьма як загальними, так і спеціальними рисами, причому не лише в контексті особливостей протиправної злочинної поведінки, але й в контексті специфіки саме крадіжки як корисливого ненасильницького злочину.

Список використаних джерел:

1. Брижак А. В. Характеристика культурно-психологічних факторів крадіжок, поєднаних з проникненням вжитло. Форум права. 2013. № 4. С. 36–39.
2. Головкін Б. М. Причинність у системі детермінації злочинності. Теорія і практика правознавства. 2014. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_1_24.
3. Головкін Б. М., Наваляна Я. Т. Психологічні особливості злочинців. Форум права. 2012. № 4. С. 223–230.
4. Періна Е. И. Криминалистическая характеристика лиц, совершающих кражи. Молодой ученый. 2013. № 12. С. 672–673.
5. Попович О. В. Соціально-психологічна характеристика особистості злочинця. Часопис Київського університету права. 2012. № 2. С. 313–317.

Раскрыта природа психологических особенностей личности вора, продиктованных особенностями кражи как корыстного преступления. Проанализирован механизм формирования особенностей социально-психологической характеристики личности вора. Определены основные детерминанты психологического состояния личности вора. Исследованы психологические дефекты, отличающие личность вора среди других преступников.

Ключевые слова: кража, личность вора, социально-психологическая характеристика, психоэмоциональное состояние, психологические дефекты.

It was disclosed the nature of the psychological characteristics of the thief's personality, dictated by the peculiarities of theft as a self-serving crime. The mechanism of formation of features of a socially-psychological characteristic of the person of the thief is analyzed. The main determinants of the psychological state of the thief's personality were determined. Psychological defects that distinguish the identity of the thief among other criminals were investigated.

Key words: theft, the thief's cruelty, socio-psychological characteristics, psycho-emotional state, psychological defects.